

Alfabetización, formación técnica e crecemento económico. Reflexións sobre a variable capital humano na obra de Joaquín Díaz de Rábago (1837-1898)

Susana Martínez Rodríguez¹.

U. de Santiago de Compostela.

RESUMO: O obxecto do presente artigo é amosa-las ideas sobre alfabetización e formación técnica dun dos principais economistas galegos do XIX, Joaquín Díaz de Rábago (1837-1898), insistindo nos beneficios económicos e sociais da difusión do coñecemento en xeral, e da difusión da instrución técnica en particular. No novo modelo de ensino profesional que defendía o autor combínaríase unha enseñanza de carácter práctico, de taller, co estudo de disciplinas teóricas e científicas que dotase ós futuros traballadores dunha sólida formación, capaz de adecuarse ás transformacións operadas na industria.

ABSTRACT: The object of this article is to present ideas on the literacy and technical education of one of the most important Galician economists of the nineteenth century, Joaquín Díaz de Rábago (1837-1898). The article emphasises the social and economic benefits of the diffusion of knowledge in general, and the dissemination of technical instruction in particular. In the new model of professional education advocated by the author, he proposed combining a practical, vocational type of education with the study of theoretical and scientific disciplines to give future workers a solid background an education able to adapt to future changes in industry.

Introducción

“La voz de Sarmiento se perdió entre el sordo rumor de los bostezos de nuestra tradicional desidia”, tales verbas atópanse nun documento inédito do Arquivo da Casa Maior de Aguiar (A Pobra de Caramiñal, A Coruña) que saíu da pruma de Joaquín Díaz de Rábago en 1871. Trátase dun texto catalogado como *Apuntes sobre Bibliotecas para la Sociedad Económica de Santiago*² se ben na voz alusiva ó autor elaborada por Francisco Otero Guldrís na *Enciclopedia Gallega* denomínase –facendo un especial énfase nesta nota apunte que acabamos de sinalar–: *Fray Martín Sarmiento como adelantado en la creación de bibliotecas*³. Rábago puntualmente cita as reflexións que o pater bieito escribía no 1773 insistindo

¹ A autora quere deixar constancia impresa das facilidades proporcionadas polo Arquivo Casa Maior de Aguiar (A Pobra do Caramiñal, A Coruña) e a labor de lectura e comentario de varios borradores do Profesor Dr. Fausto Dopico.

² Reproducido no apéndice

³ DÍAZ DE RÁBAGO Y DÍAZ DE MIER, Joaquín Antonio, *Enciclopedia Gallega*, t. IX, Santiago, Silveiro Cañada, 1974, p. 85-86. A mesma alusión a este texto se atopa na introducción relalizada ó facsímil das *Obras Completas* por M. Cabo Villaverde. Ademais, os apelidos do devandito son Díaz de Rábago y Díez de Mier (Legajo 313, número 25, Arquivo Histórico da Univerdade de Santiago de Compostela).

na importancia da difusión da lectura, e no extracto por nós escollido para comeza-lo estudo laiase do esquivamento no que pronto caerían as recomendacións do monxe.

A referencia de Rábago a un dos grandes ilustrados españois atópase inscrita nun informe que foi elaborado para someter a votación pola Real Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago a conveniencia de crear unha biblioteca con carácter popular e pública en Compostela. O texto, sobre o que máis adiante se volverá, está composto por un articulado e un apunte introductorio onde se reflexiona acerca do papel social da formación no seu senso máis amplo. E cómpre adiantar, pois tal é o móbil do artigo, que este autor compostelano⁴ adicou un especial interés nos seus escritos á relación entre a instrucción e o desenvolvemento económico e social.

Será na segunda metade do XIX cando xermolen variadas iniciativas para revitaliza-la postergación instructiva que asulagaba Galicia, e por extensión España: a incidencia lexislativa en actividades relacionadas coa escolarización; o xurdimento de correntes ideolóxicas que insisten na formación, na xeral, na especializada, e sobre certos colectivos ate entón ñorados, entre os que destacan sobremaneira mulleres e obreiros. Neste contexto é onde engarzámola seguinte interpretación da obra de Joaquín Díaz de Rábago enfatizando a idea de capital humano.

1. Interés de Joaquín Díaz de Rábago na Compostela da Restauración

Joaquín Díaz de Rábago é un pensador galego da segunda metade do XIX que fixo unha meritoria contribución á literatura económica que hai que ubicar nos alicerces do pensamento cooperativista español (*El Crédito Agrícola, Las cajas rurales de préstamos sistema Raiffeisen, Historia y situación de la Cooperación en España*). As súas aportacións acadaron certa difusión en Europa, pois foi invitado a reunións científicas celebradas en importantes capitais europeas a finais de século. Varias son as fontes documentais achadas no estranxeiro que o ratifican. Nomeadamente, a existencia dun orixinal da comunicación presentada no *IV Congreso das Sociedades francesas de Crédito Popular*. Trátase dun traballo titulado *Bases Essentielles d'une loi sur les Sociétés Cooperatives* impreso polo taller madrileño de F. Fe e que viu a luz por primeira vez en Lyon entre o 4 e o 7 de maio de 1892. Existe unha única copia orixinal localizada na Biblioteca Nacional Francesa, se ben nas *Obras Completas* se atopa unha traducción ó castelán supostamente do mesmo texto⁵. No estudio preliminar, Alfredo Brañas apunta que aló acudiu en calidade de vicepresidente e que o seu traballo tivo unha boísima acollida (1899: I, XIX-XXV).

⁴ Compostelano porque a súa vida profesional transcurriu na cidade catedralicia. Díaz de Rábago naceu na vila de Muros, e tralo seu casamento coa fidalga María Concepción Aguiar pasará grandes tempadas no pazo de Aguiar sito na Pobra do Caramiñal, onde finará.

⁵ As citas extraídas dos textos de Joaquín Díaz de Rábago pertencen ás *Obras Completas* (1899; 1900; 1901), editadas pola Sociedad Económica tralo seu finamento, e que conta con estudos de Alfredo Brañas, Juan Barcia Caballero e Salvador Cabeza de León. O xeito de citar as notas extraídas das Obras de Díaz de Rábago serán (título, ano de publicación do orixinal, tomo no que se atopa, páxinas pertinentes).

⁶ A. Brañas explica tamén as dilixencias realizadas para obter o texto (1899: I, LXIII)

A traveso das mesmas fontes indirectas constátase a súa participación nun congreso promovido pola *Coopérative Internationale Alliance* celebrado na cidade londinense en 1895. O seu enfeblecido estado de saúde impídelle acudir a defende-lo traballo *Historia y situación de la Cooperación en España* (1899: I, LXVIII). Tamén tomará parte no *VIII Congreso de Crédito Popular* celebrado en Caen en 1896, xunto con importantes personaxes europeos do momento e na materia como L. Rostand, C. Rayneri e E. W. Wolff (1899: I, XIX-XV). Ademais cóntase cunha referencia bibliográfica súa nunha das máis prestixiosas revistas económicas do momento: *Journal des Economistes*; no número de maio de 1892 comprobámo-la existencia dunha recensión de *El destajo* asinada por Rouxel.

Paradoxalmente, as pesquisas realizadas ate o momento indican unha escasa difusión da súa obra en España, dado que apenas existen alusións ó escritor, o que resulta desacou-gante por se-la financiación dos sistemas agrarios unha cuestión vital non só na España do momento, senón no resto de Europa. Sabemos, pola documentación consultada, que o propio Díaz de Rábago enviou múltiples exemplares de *El Crédito Agrícola* a personalidades senlleiras no ambiente da economía e a política, e que tamén recibiu numerosas mostras de admiración polo seu traballo⁷.

A vinculación deste licenciado en Dereito cas cuestións económicas deriva dos anos mozos na universidade, onde recibiu clases dun dos grandes economistas españois do momento: Joaquín Sanromá y Creus – amizade que conservaría ó longo da súa vida⁸-. Tralos estudos oficiais, dita afición convertírase nunha auténtica pasión; dende xoven (1861) foi socio numerario da Real Sociedad Económica de Santiago⁹. Pola súa participación na elaboración de estudos debíuselle atribuír unha gran preparación pois en 1881, a Económica encomendoulle a misión de realizar un informe acerca da situación do crédito agrícola. Xorde a premura dunha petición realizada dende a Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio a través do Real Decreto 17/1/1881¹⁰ (*El crédito agrícola* (1883): I, 4). A entrega do estudio demorouse máis de dous anos; durante este tempo Rábago acometiu unha titánica labor de documentación acerca da situación do crédito agrícola e as cuestións adxacentes en toda Europa, as posibilidades de implantación en España e, especialmente, en Galicia. A posteriori, dende a *Real Academia de las Ciencias Morales y Políticas* emitíuse un informe loubando a obra de Díaz de Rábago e recomendando a súa difusión (Informe emitido por la *Real Academia de las Ciencias Morales y Políticas*: VIII, 217-236). E o propio E. Montero Ríos, no discurso pronunciado na cerimonia de entrada na devandita Academia, subliña a atinada labor que sobresaee entre as memorias presentadas polas demais rexións¹¹.

⁷ Documentación e correspondencia conservada no no Arquivo da Casa Grande de Aguiar (Pobra do Caramiñal, A Coruña)

⁸ Documentada a través da correspondencia conservada no Arquivo da Casa Grande de Aguiar, Pobra do Caramiñal, A Coruña)

⁹ Carmen Fernández Casanova: *La Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en el siglo XIX*, Sada (A Coruña), Cuadernos del Seminario de Sargadelos, 1981, p.230

¹⁰ *Información sobre Crédito Agrícola abierta por la Dirección General de Agricultura Industria y Comercio conforme al Real Decreto publicado en la Gaceta de Madrid de 18 de enero de 1881*, Madrid, Imprenta y Fundación de Manuel Tello, 1881.

¹¹ Eugenio Montero Ríos: *El Crédito Agrícola. Discursos leídos ante la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas en la recepción pública del Excmo. Sr. __*, Madrid, Tipografía de Manuel G. Hernández, 1887, p. 10.

Xunto ó Rábago xurista – especializado nas distintas polémicas entre un tipo e outro de sociedades crediticias e o dereito societario–, cohabita un estudioso preocupado polas transformacións sociais. Cómpre salientar que esta cuestión quedou plasmada na súa traxectoria profesional; foi un dos protagonistas máis sobranceiros da segunda metade do Oitocentos na cidade catedralicia, e alí desempeñou varios cargos oficiais, entre os que sobresaí a presidencia da primeira sucursal do Banco de España, a dirección da Sociedad Económica durante o trienio 1887-1891¹² e a dignidade de Delegado Regio de la Escuela de Artes y Oficios (1888-1898).

Eran as inxerencias de Rábago moi semellantes ás dos intelectuais contemporáneos. No derradeiro tercio do Oitocentos a indiscutibilidade que durante os anos anteriores ostentaran as ideas liberais comezaba a amosar signos de febleza. Toda unha xeración de economistas, acollidos baixo a acepción de *Escuela Economista*, esgoratárase, porque dificilmente podían atopar solucións ós novos problemas sociais baixo a vetusta formulación dun Estado mínimo non interventor¹³. Comeza a xurdir con forza entre os economistas e os políticos unha opinión que transforma o cuestionamento do *laissez faire* no elemento central dunha tendencia que arelaba atopar un punto intermedio entre a liberdade económica –en ningún momento cuestionada– e un intervencionismo en materia social¹⁴. A grandes liñas, o termo resumía as discusións que, nos ambientes intelectuais e de opinión, se mantiñan sobre a conveniencia de que o Goberno establecese restricións á liberdade no mercado laboral e introducise sistemas públicos de protección en caso de extrema pobreza¹⁵. Nesta coxuntura histórica, os primeiros que dende a teoría cuestionaron a insuficiencia do estado liberal fronte a unha novedosa tesitura social foron os krausistas.

Foi o krausismo unha modernización a nivel non só social, senón tamén política e económica... un novo modo de concebi-la realidade en determinados aspectos. E unha das preocupacións que sempre irá aparelladas a este nome foi o ensino, e especialmente a Institución Libre de Enseñanza, fundada en 1876. A necesidade dun novo modelo educativo, dun proxecto vital para España atopou na mellora do factor humano a canle indiscutible para logralo seu obxectivo. Os homes vinculados ó krausismo acarrearón unha innovación metodolóxica no ensino. Fronte a unha docencia pasiva propúxose un ensino intuitivo, baseado no diálogo, nas prácticas e na reflexión do estudante, na súa propia experimentación¹⁶. Fronte ó protagonismo do mestre castigador primou a actuación do alumno, pois el era o suxeito prin-

¹² Con anterioridade xa desempeñara cargos na dirección da Sociedade Económica. Así consta nas actas do ano 1886 reproducidas na revista da propia sociedade: *Revista de la Sociedad Económica de Amigos del País*, nºs: 73-78, 1888-1889, p. 671-674. No 1884 Rábago declinara o cargo de Vicedirector ("Acta de la sesión ordinaria del 13 de diciembre de 1884" reproducida na *Revista de la Sociedad Económica de Amigos del País*, nºs: 65-67, 31/07/1887, p. 599).

¹³ Salvador Almenar Palau: "El desarrollo del pensamiento económico clásico en España", en Enrique Fuentes Quintana (dir.): *Economía y Economistas españoles. La economía clásica*, vol. 4, Barcelona, Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores, 2000, p. 7-92.

¹⁴ Esta é a tendencia que nós privilexiamos pero é unha das múltiples respostas que naquel intre se xestaron (Enrique Fuentes Quintana (dir.): *Economía y Economistas españoles. Las críticas a la economía clásica*, vol. 5, Barcelona, Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores, 2000).

¹⁵ José María Serrano Sanz: "Economía y controversias de política económica a finales del XIX", Enrique Fuentes Quintana (dir.): *Economía y Economistas españoles. Las críticas a la economía clásica*, vol. 5, Barcelona, Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores, 2001, p. 155-196.

¹⁶ Herminio Barreiro Rodríguez: "A Institución Libre de Enseñanza, unha política pedagóxica", *Sarmiento*, 5, 2001, p. 7-20.

cipal da aprendizaxe. Fronte a un ensino estático incluíronse exercicios ó aire libre, folklore, técnicas e arte nos programas de ensino¹⁷.

Neste marco conceptual é no que consideramos axeitado presenta-la aportación de Joaquín Díaz de Rábago: un pensador cunha grande preocupación pola instrucción, ou en termos máis propios dun economista, polo formación e dotación do capital humano, tanto nun sentido particular, debido ás súas propostas, coma nun sentido xenérico, polas reflexións teóricas que realizou ó respecto.

Durante o período sinalado, as dúas últimas décadas do XIX, leváronse adiante todo un conxunto de iniciativas escolares arroupadas pola chegada de homes relacionados co krausismo a postos de responsabilidade política dende os que fixeron valer as súas ideas. As intencións da Sociedad Económica de Santiago discurriron parellas á tendencia xeral. O protagonismo de Rábago nestes anos, en calidade de director da institución, obrigao a encarna-las tradicionais aspiracións da entidade, pero tamén manifesta a presenza dun remozado concepto de formación e a súa imperiosidade para acomete-lo proceso de desenvolvemento que Galicia necesitaba. O emprego do vocable “tradición” é explicitamente sinalado cando recolle cáles son os obxectivos fundacionais da entidade –datados en 1784¹⁸–; Rábago leía: “Sociedad la nuestra que [...] tiene por instituto mejorar la industria popular y los oficios, auxiliar la enseñanza, y proporcionar á los habitantes de Galicia los medios para que puedan vivir de su trabajo”. Respecto ó tono renovado que aludimos, imprime nas súas intervencións un novo concepto acerca da relación entre instrucción e crecemento económico; da adquisición de hábitos ximnásticos e hixiénicos para os nenos; dos beneficios dunha sociedade máis culta; das mulleres como destinatarias dunha formación integral¹⁹... en resúmidas contas, pon ó lector – neste caso ó oínte, por tratarse fundamentalmente de discursos leídos en público– en contacto cun concepto de desenvolvemento que engade protagonismo á relación que a instrucción garda co progreso social e económico dunha poboación.

É máis, Rábago, dende os distintos postos de responsabilidade desempeñados, loitou por facer realidade as súas ideas, por materializalas en modernas actuacións educativas. Varias son as iniciativas escolarizadoras nas que a implicación do economista se atopa documentada: a creación dunha sección de damas dentro da Económica para aumenta-la formación das mozas desfavorecidas (1886); a implicación na primeira colonia escolar galega (1893)²⁰; e, sen lugar a dúbidas, un feito que o encheu de ledicia foi o cargo de Delegado Regio na *Escuela de Artes y Oficios* de Santiago inaugurada oficialmente en 1888.

¹⁷ María Dolores Gómez Molleda: *Los reformadores de la España Contemporánea*, Madrid, Siempre Viva, 1966, p. 250.

¹⁸ *Cédula de S.M. a la consulta a los señores del consejo en que se aprueban los estatutos de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago. Ano de 1787, en dicha ciudad por D. Ignacio Aguayo, socio de mérito de las Reales Sociedades de Santiago* i [sic] Lugo, reproducido en Carmen Fernández Casanova (1981), (obra xa referenciada)

¹⁹ Non é mester insistir nas amplas miras das que dotaba o concepto educación, dado que non se circunscribe só a formación intelectual. Nomeadamente prestou grande interés a necesidade de mellora-la formación das mulleres (Susana Martínez Rodríguez, no prelo)

²⁰ Félix Gila Fidalgo; Juan Yanguela Anguiano; Luís López Elizagaray: *La primera colonia escolar compostelana. Vacaciones escolares de 1893*, Santiago, Imprenta Paredes, 1894.

Cando se investiga a aportación intelectual dun autor sobre un aspecto que se atopa moi vencellado á súa traxectoria profesional, é inevitable preguntarse cal foi a xénese da relación biunívoca entre a obra intelectual e a factual. O principal cargo oficial de Díaz de Rábago relacionado ca instrucción concédeselle a finais dos anos oitenta (1888), pero a súa vinculación, a súa preocupación pola necesidade de dotar á clase obreira dos medios necesarios para acceder ós primeiros escalóns do saber remóntanse a comezos dos setenta. Naqueles anos, segundo reza na documentación manexada, foi elixido membro e vocal dunha comisión para avaliar e concretar unha proposta do socio da Económica Ramiro Rueda de executar unha biblioteca popular en Santiago orientada ós traballadores para facilitarlle-lo acceso ós libros. En efecto, tratábase de crear unha biblioteca con abundantes referencias en agricultura e labores do campo, oficios e formación laboral, xunto con boas lecturas da moral ó uso. A pesares da natureza do texto, que serve de mera introducción, onde se xustifica a presenza dunha biblioteca popular en Santiago, xa se debullan algunhas das ideas que con posterioridade xermolarán: a necesidade dunha base poboacional ilustrada, isto é, dunha poboación cultivada, para mellorar socialmente; a vinculación do desenvolvemento económico ca formación... aparece a insistencia na instrucción formal, e a importancia da lectura como un elemento clave no desenvolvemento. E por último, tamén alude á presenza no contexto dunha problemática social novedosa para a que se necesitaban medios de contención axeitados, como a difusión da cultura. Na obra que lle proporcionou un maior recoñecemento, *El Crédito Agrícola* (1883), atópanse un conxunto de ideas moi suxerentes en canto ó papel que a instrucción e a alfabetización han de xogar na modernización agraria do país. En particular, realízase un especial fincapé naquelas cuestións relacionadas ca expansión de modernas prácticas financeiras para as que unha sociedade alfabetizada é condición indispensable.

Tales argumentacións, nas que se incide sobre o imperativo da formación nun momento anterior a tódolos cargos desempeñados ó fronte de actuacións formativas, evidencian a presenza dun caldo de cultivo ideolóxico que os acontecementos vindeiros se encargarían de madurar.

2.- Formación e crecemento: as claves do capital humano

Xa nos escritos dos Ilustrados, existía un énfase nos medios para acadar-la felicidade pública. Campomanes, Sarmiento, Jovellanos, todos sinalaban que a “instrucción” era o instrumento para lograr-la ansiada mellora do benestar social. Debe ser posto de manifesto que esta polémica é vella entre os economistas. Se a imaxe que hoxe temos dun economista é, no suposto máis ortodoxo e académico, un estudioso de modelos que representan a realidade de forma moi simplificada²¹, non sempre foi así. Os economistas do XVIII, e da maioría do XIX son ante todo científicos sociais. A ciencia económica era naquel entón política económica, preñada de xuízos de valor, de ideas sobre a xustiza, de preocupación polas clases desfavorecidas. Ata os anos 30 do XIX a política económica era entendida por un nutrido número de especialistas – entre os que se atopan os grandes homes da literatura do momento: Malthus, Bentham, Mill, McCulloch, Sismondi ou Say – e lectores, como unha

²¹ Manel Antelo: “Prólogo (de conveniente lectura)”, *Microeconomía II. La estructura analítica de la toma de decisiones individuales*, Santiago, Tórculo, 1997, p. 13-19.

rama particular da ciencia do goberno, como unha ciencia moral²². Era a persecución da felicidade social tal e como a concebían uns poucos privilexiados; era unha rama do saber que anhelaba a harmonía social, a harmonía entre as clases, pero asegurando a mantenza do *status quo*. E unha das accións factíbles para aumenta-la “felicidade” dos desfavorecidos sen altera-la orde establecida era a instrución.

A lexislación española do XIX foi especialmente prolífica en proxectos, leises, cédulas e decretos que atinguían ó establecemento dun, máis ou menos, amplo sistema de instrución obrigatoria²³. Fronte á extensa obra lexislativa, os saldos alfabetizadores da cidadanía española continuaban sendo baixos en comparación cas cifras acadadas dentro do conxunto de Europa Occidental, o que obriga a inquerirse acerca da valoración que a escolarización lles merecía ós intelectuais do momento.

Cadro 1.- Saldos alfabetizadores de distintas latitudes

País	Alfabetización en porcentaxes		Matriculados en escolas primarias por cada 10.000 habitantes	
	1850	1900	1850	1900
EUA (poboación branca)	85-90	94	1800	1969
Inglaterra e Gales	67-70	96	1045	1407
Francia	55-60	83	930	1412
España	25	44	663	1038
Italia	20-25	52	463	881

FONTE: Rondo Cameron: *Historia Económica Mundial*, Madrid, Alianza, 1994 (2ª edición) p. 258.

Un debate amparado nas mesmas cuestións, atópase entre os economistas reunidos en torno a Sociedad de Economía Política a finais dos anos cincuenta (1850). As actas recollidas en *La Tribuna de los Economistas*, (nº 15 a 20) atestiguan a polémica establecida arredor dos beneficios dunha instrución primaria *versus* as dificultades orzamentais e legais que entrañaba convertila en obrigatoria^{24,25}. Pero, para o protagonista do noso artigo, Joaquín Díaz

²² Salvador Almenar Palau: “Introducción”, en Enrique Fuentes Quintana (dir.): *Economía y Economistas españoles. Las críticas a la economía clásica*, vol.4, Barcelona, Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores, 2000, p. 21. Un profundo estudio acerca da discusión metodolóxica en torno á distinción entre o positivo e o normativo da economía política atópase en: T.W. Hutchison: *Economía positiva y objetivos de política económica*, Barcelona, Vicens-Vives, 1971, p. 16-47.

²³ *Historia de la Educación. Del Despotismo Ilustrado a las Cortes de Cádiz*, t. I, Breviarios de la educación, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid, 1995; *Historia de la Educación. De las Cortes de Cádiz a la Revolución del 1868*, t. II, Breviarios de la educación, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid, 1995; *Historia de la Educación. De la Restauración a la II República*, t. III, Breviarios de la educación, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid, 1995.

²⁴ Se ben legalmente dende 1857 estaba escrita a obrigatoriedade da educación primaria para nenos e nenas de entre 6 e 9 anos, a mantenza deste tipo de debates demostra que a idea, lonxe de ser unha realidade, incluso non fora asimilada por tódolos estratos da sociedade, nen sequera polos máis ilustrados.

²⁵ Susana Martínez Rodríguez; Andrés Fernández Méndez: “La instrucción en la industrialización. Las raíces del atraso”, Antonio Morales (coord.) *El Estado y los ciudadanos*, Madrid, España Nuevo Milenio, 2001, p. 235-247.

de Rábago, escolarización e alfabetización ían unidas, pois se ben era certo que existían alternativas á escolarización, atopábanse moi mermadas nunha sociedade onde as porcentaxes de analfabetismo superaban nas décadas centrais do XIX o setenta e cinco por cento da poboación. Cando a unidade familiar, e máis en concreto a nai – a cifra de mulleres anal-fabetas era superior ó oitenta por cento –, era incapaz de proporcionar ós nenos o acceso directo ás primeiras letras, cando as iniciativas privadas eran nimias, só quedaba solicitar ó aparato institucional e societario o establecemento de unidades formativas.

Cadro 2: Datos relativos á alfabetización en Galicia e España (valores relativos: %)

		1860			1877			1900		
		Leen e escriben	leen	nin leen nin escriben	leen e escriben	Leen	nin leen nin escriben	leen e escriben	Leen	nin leen nin escriben
Galicia	V	32.97	4.36	62.66	34.60	3.20	62.59	40.41	3.76	55.79
	M	3.86	2.27	93.86	6.56	3.19	90.25	13.64	4.97	81.36
España	V	31.09	4.08	64.83	37.72	2.59	62.66	42.16	1.96	55.77
	M	9.05	4.92	86.02	14.68	4.33	80.96	25.14	3.33	71.42

FONTE: Narciso de Gabriel: "O acceso da muller galega á cultura escrita no século XIX", Bórdón, nº 253, 1984.

No conxunto da súa obra a idea da intervención gubernativa na dotación de institucións educativas sempre vai acompañada dunha argumentada xustificación. Economista forxado baixo as ideas liberais, consideraba que a necesidade de formación era tan imperiosa e as iniciativas privadas tan escasas que só restaba acudir ó Goberno para salva-la situación de postración latente. De seu, sería máis ben labor do capital privado, pero dada a apatía presentada polo sector particular, xunto ca característica de que se produce un ben xeral, convirte á instrucción nun elemento de interés público (*La enseñanza técnica industrial* (1888), VII: 236).

A lectura de diversas publicacións europeas, nunha tesitura onde se insiste no valor económico e social da instrucción afondará as súas creencias ó respecto. Rábago tamén soñaba cun pobo rico en sabiduría e industria. Pero o seu coñecimento e estudos sobre as condicións de precariedade que asoballaban ós estratos máis humildes da sociedade, proporcionoulle un sólido senso da realidade que recortaba calqueira quimera para concreta-las súas accións encamiñadas á implantación de disciplinas prácticas.

"si son importantísimas todas las ramas de la enseñanza profesional [...] ninguna lo es en mayor grado que la que se propone formar artesanos, y, en términos genéricos, obreros instruidos" (*La enseñanza técnica industria* (1888): VII, 31).

Deste xeito constatamos nos seus textos a existencia de ideas e teóricas sobre os beneficios da instrucción, que resultan máis novedosas vista a especificidade que lle confire á aplicación tanto do coñecimento en xeral, como da posesión de coñecimentos concretos adaptados a cada sector productivo. Un pobo posuidor de nocións elementais, baixo o seu criterio, resultaría máis susceptible e maleable ante as necesidades e ventaxas de adaptarse ó cambio social, máis proclive a adoptar ideas, técnicas e produtos que contribúen á modernización. Facendo un símil cas vías de comunicación, sinala Rábago que as escolas primarias, coma os camiños, nada producen, pero contribúen xenerosamente á produtividade

xeral. O maior beneficio que podería proporcionar a alfabetización era potencial: de por sí, posuír noções de lectura, escritura e cálculo non xeraba ningún beneficio, pero permitíalle ó individuo franquear-las portas da ciencia e do saber²⁶.

“Leer, escribir y contar, la expresión más rudimentaria de la instrucción primera, al parecer no es bastante, pero sí lo bastante para poner al individuo sumido en la ignorancia nativa... en relación con el anchuroso mundo de las ciencias y de las verdades que la van constituyendo...” (*El Crédito Agrícola* (1883): IV, 195)²⁷.

Dita interpretación das utilidades derivadas do proceso educativo é suxerente porque des-plaza o epicentro de interés dende o beneficio inmediato que poidera reporta-lo aprendido (tal obxectivo asociase a adquisición de habelenzas cas que mellora-la súa situación laboral, por exemplo) ate o papel da instrucción no proceso de transformación industrial que a sociedade se vía obrigada a adoptar nas postrimerías do XIX. España neste intre era un país con puntuais núcleos fabrís, algún núcleo urbán, pero basicamente un país rural e agrario²⁸; Galicia atopábase na súa totalidade formaba por unha sociedade rural en tódolos aspectos²⁹, e algúns dos seus pensadores – como o que nos ocupa – tentarán elaborar un modelo que lle permita enfrontarse ante un inminente proceso de mundialización. Para Rábago, a chave do cambio, está na formación, na maior dotación do capital humano, especialmente no enriquecemento educativo dos estratos populares. Aquela rexión con xentes máis formadas posuía unha maior capacidade para incorpora-las técnicas necesariamente importadas doutras latitudes máis adiantadas. O maquinismo, a substitución dunha tecnoloxía por outra, sería só factible na medida en que a base traballadora se adaptase ó cambio imposto pola industria dominante. Continúa Rábago argumentando que, se resulta sinxelo traer de calquera lugar un enxeñeiro que dirixa a instalación dunha fábrica ca tecnoloxía máis moderna, non acontece o mesmo cos cadros de traballos inferiores, incluso intermedios.

“las deficiencias de la instrucción no se notan actualmente en las cumbres como en la base de la inmensa población industrial; ni son tan fácilmente remediabiles, pues si se puede traer pronto de cualquiera parte un director entendido [...] no es tan asequible transplantar todo el personal inferior de una industria, ni improvisar su instrucción cuando la tarea tiene que ser desempeñada con cierto grado de inteligencia y de conocimientos previos” (*La enseñanza técnica industrial* (1888): VII, 31-32).

Rábago incide de cheo no imperativo relacional; cómpre propicia-la existencia dunha interacción entre a sociedade – entendendo por tal ó conxunto de xente, ó factor humano –, o estadio real da tecnoloxía, e a capacidade de adoptar novos modos de produción – é dicir, a existencia dun modelo de aprendizaxe efectivo e xeneralizado –. A dirección deste proceso é descendente; esto é, corresponde ás élites difundir-lo coñecemento, e no suposto de que non realizasen o seu

²⁶ R.R. Nelson; E. S. Phelps: “Invest in Humans, Technological Diffusion and Economic Growth”, *American Economic Review. Papers and Proceedings*, 1966.

²⁷ Unha reflexión moi similar atópase no informe sobre a creación dunha biblioteca popular pola Económica de Santiago, reproducido no apéndice.

²⁸ Gabriel Tortella: “Introducción. Visión de conjunto”, *El desarrollo de la España Contemporánea. Historia Económica de los siglos XIX y XX*, Madrid, Alianza, 1994, p. 1-42.

²⁹ María Xosé Rodríguez Galdo; Fausto Dopico: *Crisis agrarias y crecimiento económico en Galicia en el siglo XIX*, Sada (A Coruña), Do Castro, 1981, p. 13-32.

papel (Rábago, sempre se queixará da “desidia” española) o aparato gubernativo debería afrontar-la creación dun entramado educativo. Non obstante, cando o esforzo instructivo previo fora deficiente, ou non se tivera realizado, a introducción de melloras técnicas e de cambios no sistema productivo resultaría infructuoso: o ansiado progreso non podería xermolar nun país inculto.

3.- A formación técnica e industrial

As primeiras escolas orientadas a un ensino técnico en España foron xestadas dende os gabinetes das Sociedades Económicas. Tales iniciativas, netamente ilustradas, sufriron unha evolución parella á das Sociedades de Amigos del País, por tanto, pódese xeralizar decindo que tiveron unha traxectoria desigual, presidida pola especificade da zona onde proliferaban, e a falta de recursos. Se deficiente era a rede de escolarización nacional, de tal xeito que ate 1857 non se pode falar do comezo dun sistema educativo moderno, os cimentos para a creación dun sistema integrado de formación técnica non estarán dispoñibles ate o último tercio do século. Curiosamente, a reconversión lexislativa realizada por Moyano (1857) provocaría que estas ensinanzas perdesen parte do seu carácter práctico para integrarse nun ensino secundario que se dividía en estudos xerais e de aplicación³⁰. A faceta profesional da secundaria írías diluindo na medida en que os institutos desenvolvían programas de estudos conducentes a prepara-lo ingreso na universidade das clases poderosas³¹ postergando aquelas materias de carácter máis práctico solicitados polos estudantes obreiros. Parte desta demanda foi canalizada por institucións de tipo privado – sen menoscabo de que contasen con diñeiro público – como xa o fixeran no XVIII as Sociedades Económicas, e que agora continuarían fundando escolas ou seminarios da mesma índole.

Pero a necesidade era urxente e non se trataba dun feito focalizado na península, senón que era un fenómeno que latexaba con forza por toda Europa. O desenvolvemento científico e tecnolóxico producido entre fins do XVIII e comezos do XIX foi parello á industrialización, puxo de manifesto a necesidade de crear unha ensinanza técnica orientada a conseguilo capital humano necesario para unha industria en constante expansión económica e técnica³². Esta pescuda do capital humano axeitado materializouse no establecemento dun conxunto de centros de distinto nivel para o ensino técnico e industrial. A resposta particular que cada nación deu, e que será coñecida en España por medio dunha memoria realizada por Joaquín Sanromá³³, contaba con varios elementos que permitirían clasificar-la súa orientación segundo se tratase dun ensino público ou privado; destinao ós obreiros ou á formación de cadros intermedios.

³⁰ Georgina Blanes; Lluís Garrigós: “Los inicios de la Escuela de Artes y Oficios de Alcoy, 1887-1901. Análisis sociológico del alumnado”, *LLULL. Revista de la Sociedad Española de la Historia de las Ciencias y las Técnicas*, vol. 24 (nº49), 2001, p. 5-31.

³¹ Ana Montero Pedrosa: “Origen y desarrollo de las Escuelas de Artes y Oficios en España”, *Historia de la Educación*, vol. 17, 1998, p.319-330.

³² José Manuel Cano Pavón: “Las limitaciones de la enseñanza técnica obrera en la España isabelina: la escuela industrial de Béjar (1852-1867)”, *LLULL. Revista de la Sociedad Española de la Historia de las Ciencias y las Técnicas*, vol. 24 (nº50), 2001, p. 315-346.

³³ Joaquín Sanromá y Creus: *Memoria sobre las Escuelas de Artes y Oficios en Inglaterra, Italia, Francia, Bélgica*, Madrid, Imprenta del Colegio Nacional de Sordomudos, 1886.

Rábago acertadamente insistirá en que a creación de escolas técnicas é unha tendencia que ven de Europa (*La enseñanza técnica industrial* (1888): VII, 14-15) e ofrece un amplo abano de razóns que levan a tomar dita decisión. En primeiro lugar, a inoperatividade do sistema de aprendizaxe tradicional, que non tiña cabida nun modo de produción mecanizado e fragmentado. En segundo lugar, a constante evolución, o ritmo trepidante do cambio que non afectaba só o eido económico, senón tamén ó social; literalmente sinala que “[los] problemas en la difusión del aprendizaje más cuestiones sociales determinaron un movimiento a favor de la enseñanza” (*La enseñanza técnica industrial* (1888): VII, 14) e se ben o movemento se iniciaba a finais do XVIII non acadaría o seu auxe ate a segunda metade da vindeira centuria.

De feito, el focaliza a difusión destas ensinanzas a partires dun evento característico do momento histórico como son as Exposicións Universais, posto que servían de escaparate para que cada nación fixera gala das súas mellores artes industriais. Narra o escritor que trala Exposición de 1851 en Londres, Gran Bretaña ve perigra-la súa supremacía e activa o ensino técnico. E a mesma acción revulsiva terá lugar en Francia trala Universal de 1862 (*La enseñanza técnica industrial* (1888): VII, 14). A idea de espalla-las escolas técnicas tomará forza en moitas das grandes cidades europeas: Viena, Berlín, Colonia, Hamburgo, La Haya³⁴... pois consideráronse indicadores da modernización industrial.

En 1885, o partido liberal toma o pulso da nación española. A carteira de Fomento, que durante os seguintes cinco anos cambiará varias veces de man, foi ocupada primeiramente por Eugenio Montero Ríos. Unha das primeiras accións foi delegar no Consejero de Instrucción Pública, J. Sanromá, o acometido de estudia-lo estado dos establecementos destinados á instrucción dos artesanos no extranxeiro (R.D. do 30 de decembro de 1885)³⁵. Os motivos que propiciaban tal actuación eran a evidente deixadez que dende as institucións oficiais sofía dito ensino. No 1886 o estudio realizado por Sanromá saía á luz baixo o título *Memoria sobre las Escuelas de Artes y Oficios en Inglaterra, Italia, Francia y Bélgica* e uns meses despois dictábase vía Real Decreto (o 5 de novembro de 1886) a reorganización das escolas técnicas en España. O proxecto que se aprobou era fortemente centralizador; existiría unha única escola central na capital de España e sete de distrito ubicadas nas cidades de Alcoi, Almería, Béxar, Xixón, Villanueva y la Geltrú, Logroño e máis Santiago³⁶.

Algunhas destas cidades eran importantes enclaves industriais, outros centros de interés extratéxico. Dubidamos que Santiago fose polas citadas causas electa. O contexto político éralle favorable á cidade catedralicia; a aura política de Montero Ríos, que xa se iniciara no Sexenio, consolídase na Restauración³⁷. Dende os postos políticos desempeñados, o prócer galego persistiu na súa teima particular de converter a Compostela, capital relixiosa da galeguidade, en capital científica. Catro son os exemplos de mecenado realizados na cidade: a

³⁴ José Sousa; Francisco Pereira: *Historia de la Escuela de Artes y Oficios de Compostela (1888-1988)*, A Coruña, Deputación Provincial de A Coruña, 1989, p. 5-7

³⁵ Joaquín Sanromá y Creus.: *Memoria sobre las Escuelas de Artes y Oficios en Inglaterra, Italia, Francia, Bélgica*, Madrid, Imprenta del Colegio Nacional de Sordomudos, 1886.

³⁶ En A.M. Montero (1998, p. 320) (ref. xa citada) danse amplas indicacións sobre a bibliografía máis relevante das escolas de artes e oficios en España.

³⁷ José María Martínez Val: *Montero Ríos y su tiempo*, Madrid, Cedes, 1980

reforma do edificio da Universidade (1893); Escola de Veterinaria (1903); o Colexio de Sordomudos e Cegos (1909) e a Facultade de Medicina e o Hospital Clínico (1910)³⁸. Un quinto fito que se lle podería atribuír foi o uso da súa influencia para que Santiago fose unha das sete destinatarias das escolas técnicas oficiais de distrito.

Tan pronto como foi coñecida a inminente reorganización do ensino técnico, dende Santiago efectuáronse toda unha serie de dilixencias, para acadar tal privilexio. Dábase a circunstancia de que Rábago era amigo, persoal e político, de Montero Ríos³⁹. Na compilación das *Obras Completas* recóllense algunhas das peticións realizadas dende a institución; tal é o caso da instancia do 24 de decembro do 1885 onde se solicita auxilio e apoio económico para establecer unha escola compostelana oficial de artes e oficios. Efectivamente, o ministro brindará a súa axuda, aínda que Rábago fará notar que resultara ser inferior á solicitada (*Exposición dirigida al Excmo. Ministro de Fomento sobre la Escuela de Artes y Oficios que ha de establecerse en Santiago* (1887): VIII, p. 197-8). Cómpre suñar que a supervivencia e desenvolvemento deste tipo de escolas dependía das subvencións; a de Santiago, por ser unha escola oficial de distrito, tiña asegurada a espensas do goberno.

Tamén se reproduce nas *Obras Completas* a petición enviada a Madrid dende a Económica para adquirir un dereito de mecenado sobre a escola local técnica de distrito. Con data 21 de marzo de 1887, Rábago asina outra instancia solicitando unha nova gracia: debido ó constante desvelo da Sociedad Económica por fornecer o ensino técnico e industrial en Santiago, resultaría sumamente grato e proveitoso que a corporación contase con algunha prebenda sobre a futura Escuela de Artes y Oficios:

"Suplica á V.E. se digne concederle sobre la Escuela Oficial de Artes y Oficios que habrá de establecerse en esta ciudad un derecho de patronato que no traba el régimen á que estas escuelas obedecen: gracia señalada que espera alcanzar de las altas miras de V.E. en el tramo de la Instrucción pública" (*Exposición dirigida al Ministro de Fomento sobre la Escuela de Artes y Oficios que ha de establecerse en Santiago* (1887): VIII, 201).

Xustifícase tal desexo cunha ampla memoria explicativa do total de actividades desenvolvidas no seo das escolas da sociedade (*Exposición dirigida al Ministro de Fomento sobre la Escuela de Artes y Oficios que ha de establecerse en Santiago* (1887): VIII, 196). Lémbrese que Rábago xa exercitara as súas dotes de arquivista elaborando os seguintes estudos sobre a traxectoria das actividades educativas realizadas pola Económica: *Apuntes para la historia de los primeros tiempos de la Sociedad Económica de Santiago: los fundadores* (V, 255-306)⁴⁰, *Origen de las Sociedades Económicas y su misión actual* (VI, 117-135)⁴¹, *Lo que ha hecho la Sociedad Económica de Santiago por la enseñanza popular* (VI, 137-180)⁴²,

³⁸ Margarita Barral: "O mecenado de Montero Ríos na Universidade de Santiago", *SEMATA. Ciencias Sociais e Humanidades*, vol. 10, 1998, p. 203-228.

³⁹ Así se confirma pola correspondencia cruzada entre eles – Arquivo Casa Grande de Aguiar– e as loubanzas mutuas que se atopan en obras de ambos. Ademais, e con respecto á obra publicada, en Rábago, existen referencias explícitas nos discursos. En Montero Ríos localizamos unha alusión ó autor de *El Crédito Agrícola* no discurso de recepción na Real Academia de Ciencias Morales y Políticas.

⁴⁰ Trátase dun artigo redactado orixinalmente para o número extraordinario da *Revista de la Sociedad Económica de Santiago* en xullo de 1884.

⁴¹ Discurso leído na entrega de premios das escolas da sociedade 22 xullo de 1884.

⁴² Discurso leído na entrega de premios das escolas da sociedade 26 xullo de 1886.

Reseña histórica de la Sociedad Económica de Santiago (VI, 181-231)⁴³. Entra no terreo do probable que existise unha coincidencia de contidos entre a devandita memoria e os citados discursos, ou o que é o mesmo, que Díaz de Rábago se encargara persoalmente da elaboración da memoria explicativa. Así o sinala, malia que non tivemos acceso a ningunha proba física da existencia da memoria. Ademais, amosando a súa boa disposición, o autor en nome da Sociedad brinda unha cuantiosa axuda: o material didáctico e a biblioteca para que os establecementos do centro contasen cunha ampla dotación bibliográfica dende o comezo.

Na cerimonia inaugural da escola técnica oficial, á que acudiu entre grandes fastos e recibimentos E. Montero Ríos⁴⁴ (daquela Presidente del Consejo de Instrucción Pública), Díaz de Rábago pronunciou un discurso –*La enseñanza técnica industrial y forma y manera en que se aprestan á dispensarla las Escuelas de Artes y Oficios*⁴⁵– onde expoñía un elaborado programa sobre os obxectivos xerais e particulares do tipo de ensino técnico que se ía a desenvolver, as súas limitacións no contido impostas pola zona – analfabeta e atrasada – e as metas perseguidas.

A novidade non residía en presentar un modelo de aprendizaxe, posto que xa fora desenvolvido polo modo de produción gremial (*La enseñanza técnica industrial* (1888): VII, 10), senon en propoñer un método radicalmente distinto ate o entón ensaiado: un método científico. Se a aprendizaxe tradicional dexenerara na reiteración, o novo sistema sería obxecto dunha enseñanza obxectiva e científica. Na opinión de Rábago, a tradición oral practicada polos artesáns resultaba ineficaz nun sistema de produción onde cada día se incorporaban novedosas técnicas e máis eficaces procedimentos. E os vellos mestres amosábanse reacios a variar os consuetudinarios estilos de traballo, e os xoves negábanse a prestar serventía cando a industria dende cativos lles permitía acceder a un xornal para o que non se requiría preparación.

As razóns aducidas polo autor sobre a defensa do ensino técnico fan gala da súa preparación económica, dado que enfatiza a existencia de beneficios individuais derivados dunha maior formación. Durante o proceso de dotación de capital humano, o alumno e futuro traballador – sinala – adquirirá unha serie de técnicas e habelenzas que lle permitirán desempeñar unha ampla gama de oficios, e no suposto de atoparse desempregado, disporía dunhas credenciais formativas cas que podería acceder a outra ocupación diferente da anteriormente desempeñada. O tipo de intrusión dispensada nas escolas técnicas non se debería limitar – e así sucede no programa que el presentou – a materias de utilidade inmediata, senón que combinaría unha formación teórico-científica complementada coa necesaria práctica no taller.

“Es axiomáticamente necesario saber ejecutarla [a obra] sin pérdida de tiempo ni de materiales que involucren ruina, el intento propuesto; conocer para ello el arte, que no el ciego empirismo, ni el ciego capricho, sino el conjunto de reglas, derivadas más o menos inmediatamente de principios científicos, para hacer bien lo que sin ellas no se haría, o se haría al azar o mal” (*La enseñanza técnica industrial* (1888): VII, 10).

Nestas poucas liñas condénsase todo un cambio de mentalidade. O albanel, o carpinteiro, serán agora obxecto dunha específica disciplina científica integrada por un conxunto de

⁴³ Discurso leído na entrega de premios das escolas da sociedade 26 xullo de 1889.

⁴⁴ Atestigua os grandes festexos a portada de: *Gaceta de Galicia. Diario de Galicia*, 20/02/1888, nº40, p. 1-2

⁴⁵ Discurso leído na solemne inauguración da Escuela de Artes y Oficios de Santiago, verificada o día 19 de Febreiro de 1888.

materias concebidas especialmente para que se desenvolvese dun modo eficiente a produción. Ó contrario que no antigo sistema de mestría, os modernos artesáns coñecerían as razóns de aplicar unha ou outra técnica, e elo revertiría nunha maior capacidade de innovación, de eficacia. No máximo de Rábago o ritmo na aprendizaxe era entendido como un proceso de sedimentación lento e longo, que requiría dunha base de coñecementos a partir da que cada incremento adicional resultaría máis sinxelo de efectuar, pero sería tanto máis difícil cando esa medra fose minúscula ou inexistente.

E a pesares destas teorías, da proba que arroixaban os importantes saldos de creación de escolas técnicas en Europa, as cifras de alfabetización dos países máis desenvolvidos⁴⁶, etc... a ensinanza técnica seguía sendo unha parcela á que se lle dispensaba pouca atención nos ambientes intelectuais. Sen ir máis lonxe, Díaz Rábago dá conta das pobres conclusións ás que chegou o *I Congreso Internacional de Ensenanzas Técnicas* celebrado uns anos antes en Burdeos (setembro de 1886):

“Respecto á esto todas las nebulosidades que envuelven los problemas de la instrucción pública, parece que se espesan todavía al tratarse de la enseñanza técnica, cuya utilidad ha llegado a ponerse en duda” (*La enseñanza técnica industrial* (1888): VII, 19-20).

Dende logo resultaba evidente que, malia tódolos beneficios individuais e colectivos atribuídos ó ensino técnico, existían fortes atrancos que frenaban a súa proliferación. O principal elemento que impedía a asistencia escolar – ora xeral, ora especializada – era o alto coste de oportunidade de enviar un neno ás aulas; o traballo infantil era a norma nas sociedades contemporáneas e se prescindir da axuda do membro da familia máis novo nas áreas rurais estaba sometido ós ciclos da terra, para un mozo, en canto adquiría os rudimentos dun oficio, resultáballe sumamente costoso seguir asistindo ás aulas: en termos monetarios tiña que renunciar ó hipotético salario que podería acadar na industria para a que se formaba. As escolas técnicas eran incluso máis gravosas para a economía familiar, porque soían estar localizadas nun número moi limitado de ubicacións xeográficas non rurais, e habería que sufragala mantenza e aloxamento do estudante. A consabida diseminación das localidades galegas era un factor agravante⁴⁷, porque se a escola “dispensa instrucción y porvenir, no da el pan indispensable para salir del día” (*El destajo* (1889): VII, 129-130).

Cando menos resulta paradoxal que un acérrimo defensor do aprendizaxe formal se enfronte cas contradicións que as escolas de formación profesional tiñan para a súa aplicación. E non por elo renunciara ás súas teorizacións sobre o factor capital humano no proceso de industrialización, pois recoñecer as limitacións do proxecto obrigaba a buscar novas solucións. E unha opción que resulta factible é o aprendizaxe directo no taller. Certo que non se trata dunha idea moi enxeñosa, pero cómpre estudar o contexto no que se insería.

⁴⁶ A xulgar polo prolixo da documentación manexada por Sanromá, na década dos 80 xa debía de existir unha importante rede de escolas de oficios e profesionais novas, como acontecía en Bélxica cas profesións afíns á química e á electricidade (J. Sanromá, 1886, p. 86-87: ref. xa citada).

⁴⁷ Narciso de Gabriel: *Agricultura e escola : contra a rutina e o éxodo rural*, Santiago de Compostela, Universidade, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico, 1989

En ningún momento Rábago propón unha volta ó aprendizaxe gremial, abolido en 1836, pero que contará cun grande número de adeptos entre os economistas de cruño neotomista. A defensa dos gremios, baixo a forma de novas corporacións que aunasen patronos e obreiros (sindicatos mixtos) era unha das propostas defendidas polo catolicismo social para acadar unha situación de harmonía social⁴⁸. Rábago estaba plenamente convencido de que a figura gremial pertencía ó pasado (*El destajo* (1891): VII, 122) dado que a nova situación industrial excluía de entrada a aprendizaxe na súa secuencia “al quedar desligados de todo compromiso jurídico patronos y aprendices” (*La enseñanza técnica industrial* (1888): VII, 13)

A natureza mecánica e fragmentada da nova industria manufactureira imposibilitaba un tipo de ensinanza de comunicación entre o aprendiz e o mestre (*El destajo* (1891): VII, 118). Porque o papel de “mestre” neste novo modo de produción estaba representado polo dono da empresa, que non dispuña de tempo para o ensino e ás veces só era un mero xestor. E porque a simplificación das tarefas volvera reacios ós empregados de ensinar ós novos competidores que se conformaban con menores soldos (*La enseñanza técnica industrial* (1888): VII, 13).

A súa particular proposta ampárase na marxe de beneficio e acción que deixa o traballo a destallo para que sexa o traballador formado quen tome baixo o seu servizo a mozos co gallo de realiza-la obra encargada dun modo eficaz. A defensa do traballo a destallo era un tema de actualidade nas postrimerías do XIX, e máis cando Rábago escribe o artigo *El destajo*. Varias eran as voces entre os economistas liberais que defendían o destallo, entre eles destaca un economista francés con gran influencia en España, e dende logo en Rábago, como era Paul Leroy-Beaulieu, que incluso insiste no destallo como única forma de eliminar as desigualdades sexuais na remuneración⁴⁹. En España, a Comisión de Reformas Sociales inquerira, nun cuestionario datado o 23 de novembro de 1890, sobre a conveniencia de prohibilo destallo. A maior parte das sociedades enquisadas non responden, o que Rábago interpreta – arbitrariamente – como unha rotunda negativa (*El destajo* (1891): VII, 153). En todo caso, a xénese inmediata de *El destajo* atópase na preocupación xurdida tralo *Congreso Socialista Internacional* celebrado en Bélxica entre os días 16 e 22 de agosto de 1891 onde se propuxo a prohibición do traballo a destallo (*La enseñanza técnica industrial* (1888): VII, 60). O artigo contén valiosa información acerca da teoría do valor traballo clásica, pero a efectos desta exposición, subraíámola tese de que a remuneración a destallo era un medio de difundilo sistema de aprendizaxe.

A idea é tomada por Rábago textualmente de Adolphe Thiers e, contrariamente ó seu habitual estilo, só se limita a transcribir, entre comiñado, parágrafos de *De la propiedad* (1848) a traveso dos que queda latente a súa hipótese. A remuneración a destallo permite que ambos tipos de obreiros, o experimentado e o aprendiz, aúnen as súas forzas sen perxudicarse. Mediante o salario a xornal os dous eran competidores e o obreiro non ofrecía os seus coñecementos ó aprendiz porque o podía desplazar. O coñecemento é a principal ferramenta – input – no traballo a destallo; o factor capital contratará, seguindo as leises do mer-

⁴⁸ Charles Gide; Carlos Rist: *Historia de las doctrinas económicas. Desde los fisiócratas a nuestros días*, Madrid, Instituto Editorial Reus, 1926, p. 548

⁴⁹ Paul Leroy-Beaulieu : *Le travail des femmes au XIXe siècle*, Paris, Charpentier et Cie. 1873.

cado, a realización dunha obra ó traballador formado, nunca a un novato. E será o primeiro quen, para realiza-lo encargo ca maior dilixencia, contrate a mozos sen experiencia que sacarán un beneficio non só pecuniario, senón formativo para algún día ocupa-lo posto do destallista. Remata Rábago a sección cas seguintes verbas de Thiers sobre o destallo, “sistema de educación, de vigilancia y remuneración exactamente proporcionada al trabajo producido” (*El destajo* (1891): VII, 134)⁵⁰, o que o facía superior á remuneración a xornal.

De feito, a involucración dos futuros traballadores co obxecto directo de estudo, ca obra en sí, era un elemento que se contemplaba no artigo 27 do Real Decreto asinado o 5/11/1886 a traveso das escolas de aprendices, pero que finalmente non acadou o desenvolvemento desexado. Non sería desafortunado interpretar que cinco anos despois da apertura oficial da Escuela de Artes y Oficios de Santiago, aquel optimismo que reflexaba Rábago no discurso inaugural, no que o seu maxín auguraba un interesante ratio de atracción da escola e unha importante capacidade de desenvolvemento asociada, dera lugar a unha reflexión que incidía en elementos máis modestos tales como a autoformación. De feito, a pesares de que a Escuela de Artes y Oficios recibía alumnos non artesanos, nomeadamente rapaces que asistían como meros estudantes de ensinanza primaria ou incluso para satisfacer as súas inquedanzas artísticas, o eixo vertebrador foi o ensino técnico orientado a obreiros e profesionais⁵¹.

A reflexión realizada nas páxinas precedentes está amparada por unha concepción da particular estrutura económica galega que vía na formación un medio de acadar-la modernización da rexión, pero a traveso dunha racionalidade plasmada en feitos concretos orientados a lograr unha mellora da produtividade dos traballadores implementando o valor do elemento máis valioso desta terra: as súas xentes.

⁵⁰ Exactamente se corresponden no texto orixinal con: Adolphe Thiers: “Del trabajo a destajo”, *De la propiedad*, Madrid, Imprenta popular, 1848, p. 76-78.

⁵¹ José Sousa; Francisco Pereira: *Historia de la Escuela de Artes y Oficios de Compostela (1888-1988)*, A Coruña, Deputación Provincial de A Coruña, 1989, p. 29-30.

APÉNDICE

A continuación reproducíase o texto manuscrito inédito que figura no Arquivo da Casa Maior de Aguiar (A Pobra do Caramiñal, A Coruña) como: *Apuntes sobre Bibliotecas para la Sociedad Económica de Santiago*

Hase dicho de los libros que a semejanza de los alimentos, no basta tenerlos, sino hay también que asimilárselos. Poseer caudal de trabajos científicos, o literarios y guardarlos por cautela o por negligencia como guarda el avaro sus tesoros que ni siquiera le sirven para aliviar la propia miseria, obra es de refinar egoísmo y ultraje grave a la ciencia que ama la luz y solo se desarrolla en el comercio de las inteligencias. Digno es por tanto de sincero aplauso el proyecto del socio de número Sr. D. Ramiro Rueda que tiende a desarchivar y entregar al público la colección de obras de mayor o menor estima que yacen olvidadas en los estantes de la Sociedad Económica y formar sobre este cimiento una Biblioteca Pública y a la vez Popular para los medios que en aquel se expresan y que ha examinado con la atención y diligencia debida la comisión encargada de informar sobre tan beneficioso pensamiento.

Prolija, por más que no poco curiosa e interesante como fiel trasunto de la ciencia y del arte, sería la historia de las Bibliotecas a partir desde la tan codiciada de Aristóteles hasta las modernísimas populares que de tanto favor gozan hoy en los pueblos más ilustrados de América, su cuna y de Europa. Ni es tan poco de este lugar. Creemos si nada fuera de propósito dar algunos siquiera somerísimos retales sobre la de estas últimas instituciones para fijar su naturaleza con lapidaria concesión pues solo es dado desflorar al paso cuestiones si no ha de hacerse molesto este trabajo.

Y conste ante todo para gloria nuestra que el primero que concibió la idea de la propagación o por mejor decir profusión de las Bibliotecas, adelantándose a Franklin, fue un español, un gallego, Fr. Martín Sarmiento honra y juez de la religión de san benito y de las por entonces decaídas letras patrias. En 1773 escribió unas "Reflexiones literarias para la formación de bibliotecas públicas" en que proponía la creación de un arbitrio sobre las rentas decimales de los beneficios simples vacantes aplicando los de cada partido a una Biblioteca que debía establecerse en su capital. Pero la voz del P. Sarmiento se perdió entre el sordo rumor de los bostezos de nuestra tradicional desidia.

Mientras en nuestra patria las cosas quedaban en tal estado y tiempo andando aún se destruían, inconscientemente, por usar un calificativo blando, numerosos de estos focos de instrucción que existían en ella diseminados, allende los mares nacían las Bibliotecas populares y se importaban después bajo una u otra forma en Europa. Este movimiento revistió primeramente un carácter de propaganda religiosa oponiéndose a la sociedad bíblica las llamadas Bibliotecas parroquiales por hallarse a cargo o bajo la inspección de los párrocos. Estableciéronse coetáneamente los gabinetes de lectura con préstamo de libros y de los que ya a mediados de este siglo existían en Alemania sobre unos 10.000. Luego vinieron las Bibliotecas escolares anejas a las escuelas para facilitar libros a los alumnos pobres, entre las que merece especial mención por su antigüedad la de Wurtembeg. Por último las populares de más reciente fecha, como que data su introducción en Alemania debida al célebre historiador Raumer, del año 1842 y no se le puede asignar respecto a Francia una mucho más antigua que la de 1862. El impulso fue tan eficaz que concentrándonos a esta

última nación en primero de febrero de 1866 existían ya 3.000 Bibliotecas populares, 10.243 escolares de niños y 6.000 más dedicadas a los adultos que pueden ser consideradas como populares.

Como cada época tiene sus exigencias y esfuerzo corresponder a ellas nuestro gobierno, a quien por el carácter poco individualista de la raza latina encomendamos el planteamiento de todo proyecto de cualquier orden que sea, ya en 1847 pensó en la institución de Bibliotecas anejas a las escuelas, proyecto que se reprodujo en años posteriores para contentamiento de ilusos. Creáronse, sí, algunas pero contadas Bibliotecas que distribuían libros principalmente religiosos en consonancia con el carácter de las asociaciones fundadoras, sabiendo hacerse mérito de las parroquiales que aclimató en España, en 1861 el Obispo de Segovia. Por fin el gobierno ya no pudo permanecer por más tiempo sordo al clamor de la opinión y aprovechando circunstancias favorables que le suministraban caudal de libro, dispuso en septiembre de 1869 la creación de ¡risum teneatis! 20 bibliotecas que llamó populares, escolares en rigor, con un lujo tal de reglamentación que ciertos derechos que consigna para el público por lo restringido llegan a ser ilusorios.

Las Bibliotecas populares como su nombre lo da a entender bien claro, se consagran a la instrucción del pueblo, refrescando y desenvolviendo las nociones que el artesano, el labrador, en una palabra, el hombre de cultura escasa adquirió en la primera enseñanza. No se propone formar sabios, por eso sus obras no son de consulta reservada para las otras Bibliotecas. Pretende solo generalizar los rudimentos del saber, del “burgo” ensanchar los horizontes de la inteligencia, abrir caminos a la vida, que puedan ser recorridos después con segura planta.

¡Cuán noble levantado sea este fin escusado es encarecerlo! Necesario es hoy más que nunca fomentar en el hijo del pueblo la afición a la lectura que ilustra y moraliza a la par; que le asegura la instrucción adquirida en los primeros años y se extingue frecuentísimamente como la llama por falta de alimento; que desenvuelve los gérmenes de talento que en él existan proviniéndoles en condiciones de mejorar su posición en bien así mismo de la sociedad; que le distrae de inclinaciones peligrosas, plantas parásitas que crecen briosas en la ignorancia y el ocio: el libro es rival de la taberna.

Pero no lo es todo el libro, al menos para el común de las gentes, cuyo criterio vacila. Clara y segura mirada se necesita para aquilatar el valor de las ideas y discernir la verdad del error. Y como no es seguro que el vulgo la tenga y como no puede librarse por tanto de la seducción que ejerce en su alma impresionable teorías insidiosas por lo que atraen y halagan, para que el libro en sus manos no se convierta en arma mortífera y sea la Biblioteca foco de luz y no de incendio, es bien principalmente en estas épocas de convulsiones sociales y en que hasta es débil el contrapeso de la fe que la doctrina de aquel sea en lo posible sana, que sus tendencias no conculquen los fundamentos del orden social, ni las leyes universales e imprescriptibles de la moral. Creemos que estas limitaciones que transcribimos al proyecto del señor Rueda de su conformidad, no podrán ser rechazadas por nadie que dé buen sentido blasone.

A parte del fin de las Bibliotecas populares y de las públicas y de la índole de los libros que las componen existe otra diferencia muy marcada. En éstas últimas el libro no sale nunca, sino por excepción, de su recinto. La naturaleza, proporciones, importancia, y coste de sus obras así lo recomienda y las mismas ocupaciones que a ellas concurren permitiéndose distraer algunas horas compatibles en que tales establecimientos se hayan abiertos, a ello

no se oponen. ¡Qué de terribles penas no se fulminaron contra los que extrajesen libros de las Bibliotecas! Hasta la misma de excomunión mayor ipso facto incurrenda, como aun pueda leerse en un cuadro fijo a la puerta de la de Salamanca. Lo que, dicho sea de paso, no arguye contra la pobridad de aquellos tiempos, como quiere algún escritor. Cuando las bibliotecas contaban muy reducido número de volúmenes como en el siglo XIII sólo tenía 1000 y la más copiosa de Inglaterra 400, cuando cada uno de estos costaba una suma considerable, y podían ser y eran con frecuencia irremplazables, no es de extrañar se adaptasen severas precauciones para prevenir quebrantos de consideración tanto bajo el aspecto científico como del interés material. La Biblioteca popular adopta otro procedimiento. Ama con tan fortísimo amor la instrucción que consulta para realizarla las ocupaciones y hasta la comodidad del lector: diríase que el libro le persigue. Y por esto es una institución eminentemente social. El libro es ya algo más que el maestro del operario: es el institutor, el amigo de toda su familia, el llamado a fomentar su espíritu, a apretar sus, hoy por desgracia, muy flojos lazos. En esas horas en que cesa el trabajo y el cuerpo fatigado pide algún reposo, sobre todo si son de sus lentas noches de invierno, el artesano leyendo en su vivienda y en la santa compañía de su mujer y de sus hijos, se transforma en el preceptor de toda la familia, inculcándola de los conocimientos de que él acaso a la vez carezca: el libro se eleva entonces a cátedra. Y si es por ejemplo de historia y describe hazañas, empresas y cuenta los heroicos hechos de nuestros padres haciendo latir apresuradamente el corazón ¿por qué privar al infeliz que tan pocos goces atesora, el placer del entusiasmo que es esencialmente expansivo, en que el alma y la mirada buscan siempre otra alma, otra mirada?

Cumple, sí, que se precautele para que el préstamo no se haga abusivo y más abusiva aún la devolución, sufriendo detrimento la Biblioteca y consumiéndola a la larga. Ni todos los libros pueden ser facilitados para ser leídos a domicilio, ni puede ser dado ninguno sin previas garantías y sin la responsabilidad en último término de los directores de la Biblioteca.

Tales son las Biblioteca Popular y tal su espíritu echábanse de menos en esta ciudad y a colmar este vacío procede el proyecto del Sr. Rueda. Nada más hacedero además. El caudal de libros que posee la Sociedad Económica es ancha base en que puede descascar aún haciéndonos cargo que en gran parte por su objeto dimensiones transcendencia o elevación y lengua en que se hayan escrito no encajan perfectamente en el plan de una Biblioteca Popular. Pero como a la vez puede gozar del carácter de pública y se pone principalmente a la disposición de los señores socios de reconocida ilustración, el inconveniente truécase en ventaja. La Sociedad puede utilizar asimismo su justificado crédito y vastas relaciones para recabar del gobierno una colección de libros acomodados a estos institutos y que hasta aquí al menos se han facilitado sin que mediasen notorios favor y empeño.

La Comisión opina además que puede y debe enlazarse este proyecto con otro presentado en diciembre de 1868 por el reputado editor de Lugo y socio correspondiente D. Manuel Soto Freire. De lamentar es que atendida la angustiosa situación económica por que viene atravesando la sociedad, no sea en su totalidad ni siquiera en su mayor parte realizable, que en ello ganaría honra a manos llenas esta Corporación y utilidades sin cuento la literatura provincial y las fuentes de la historia como que quería se depositasen y coleccionasen aquí todos cuantos libros, folletos, periódicos, y volantes se imprimiesen y hubiesen impreso en Galicia en todo el periodo de su vida tipográfica. Los medios que proponen muy razonables y eficaces (y de que la Sociedad puede enterarse reclamando de la Secretaría el remitido) si ser dispendiosos involucrarían gastos que hoy por hoy sería difícil afrontar así

que hemos tomado de él aquello que es asequible ingiriéndolo en el del Sr. Rueda y encomendando al tiempo de suyo mudable, y a más prósperas circunstancias su feliz realización.

Juzgamos escusado descender a otras consideraciones y estudiar una por una las bases del proyecto que se recomiendan por sí mismas: su lectura es su encomio.

Tenemos, pues, la honra de someter a la discusión de esta Sociedad Económica, pidiéndola su aprobación el siguiente proyecto de

Biblioteca Pública y Popular de la Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago.

Base 1ª.- Se nombra una comisión que tome especialmente a su cuidado la formación y organización de una de la Sociedad sobre la base de los libros que posee actualmente.

Base 2ª.- Esta comisión se compondrá de cinco individuos y serán miembros natos de ella el Archivero Bibliotecario y en su defecto el Vice Archivero y el Sr. D. Manuel Vázquez Acebo, en consideración a los distintos cargos y trabajos que viene prestando desde hace tiempo a la Biblioteca de la Sociedad.

Base 3ª.- La Junta de Gobierno que la Sociedad se encargará de gestionar cerca del gobierno de S.M. para que se la facilite una colección de libros destinado a la formación de Bibliotecas populares, pero sin que esto la obligue a sujetarse a la reglamentación que establece la Orden de 28 de Septiembre de 1869, ni que pueda ser considerada en ningún tiempo la Biblioteca que establezca como una dependencia del Estado.

Base 4ª.- La Comisión se dirija desde luego en nombre de la Sociedad económica y usando su sello a todas las corporaciones y particulares principalmente a los socios, invitándoles a que cedan con destino a la Biblioteca las obras o folletos que a bien tuvieren, apreciándose muy singularmente las impresas en Galicia, o que a cosas de Galicia se refieran.

Base 5ª.- Estimaré asimismo el patrimonio de los escritores y editores, hijos de Galicia, para cooperar al fin manifestarlo.

Base 6ª.- Dado el estado de penuria de la Sociedad la Comisión procurará no comprometerla en gastos, prescindiéndose de los absolutamente indispensables para llevar a cabo este proyecto.

Base 7ª.- Todos los socios tendrán derecho a recoger de la Biblioteca bajo recibo, las obras que gusten para leer a domicilio, por un tiempo prudencial a juicio de la Comisión.

Base 8ª.- Tan pronto como sea posible se abrirá al público la Biblioteca bajo el calificativo de popular, procurándose que sus horas sean principalmente compatibles con las en que suelen cesar los trabajos mecánicos, para que puedan aprovecharse de ella los artesanos, labradores y jornaleros.

Base 9ª.- Estas clases del pueblo podrán usar del derecho comedido a los socios en la Base 7ª. La Comisión sin embargo directamente responsable ante la Sociedad de los libros

de la Biblioteca, marcará las garantías con que se hagan estos préstamos y número y clase de libros y objeto de ellos.

Base 10ª.- No se servirán en la Biblioteca Popular las obras que tiendan a subvertir los fundamentos de la Sociedad, o las leyes de la Moral.

Base 11ª.- La Comisión en bien de la clase trabajadora, se dedicará particularmente a la adquisición de obras o monografías referentes a la agricultura, industria y oficios, de los que formará una colección especial.

Base 12ª.- Los Art. 4º y 9º del Reglamento para la escuela de Dibujo con aplicaciones a esta comisión que formará a la vez y someterá a la aprobación de la Sociedad un Reglamento para el régimen interior de la Biblioteca y desarrollo de estas bases.

Base 13ª.- Todos los años presentará una breve memoria o reseña de sus trabajos y del desenvolvimiento y efectos que produzca la realización del pensamiento encomendado en su celo.

Santiago, 28 de abril de 1871.